

Szabó Árpád

Területfejlesztés és lakáspolitikai vidéken az államszocializmus alatt

Absztrakt

A magyarországi államszocialista rendszer területfejlesztésének és lakáspolitikájának kutatása elsősorban az állami szubvenció által döntő mértékben támogatott nagyvárosi, új városi és lakótelepi fejlesztésekre koncentrál. A vidék, mint a fejlesztési forrásokból kimaradó, leszakadó terület jelenik meg. Jelen tanulmányban a magyarországi államszocialista éra területfejlesztésének és lakáspolitikájának vidéki aspektusait mutatom be. Ugyan a vidéki és városi területek közötti különbségek csökkentési szándéka a szocialista állampárt ideológiai kommunikációjában határozottan megjelent, a gyakorlatban a vidék-város dichotómia mindvégig erőteljes volt, ami abban is megnyilvánult, hogy az állampárt sajátos eszközökkel igyekezett megoldani a vidéki lakáshiányt. A tanulmány a korabeli fejlesztési koncepciók, rendeletek és jogszabályok szisztematikus elemzése segítségével arra a kérdésre keresi a választ, hogy a vidéki lakáspolitikai koncepciók hogyan alakították a vidéket.

Abstract

Researches on the spatial development and housing policy of the state socialist system in Hungary focuses primarily on the development of large cities, new towns and housing estates, which were predominantly subsidized by the state. The countryside appears as a marginalized area, excluded from development resources. In this paper, I present the rural aspects of spatial development and housing policy in the Hungarian state socialist era. Although the intention to reduce the disparities between rural and urban areas appeared strongly in the ideological communication of the socialist state party, in practice the rural-urban dichotomy was always present, which was also manifested in the fact that the state party tried to solve the rural housing shortage by unique means. Through a systematic analysis of period development concepts, regulations and legislation, the study seeks to answer the question of how rural housing policy concepts shaped the countryside.

Témafelvetés

A lakáskérdés fontos társadalmi probléma, mert konzerválja az előnyöket és a hátrányokat. (Szelényi 1990). A magyarországi államszocialista éra lakáspolitikájának sajátosságait sokan különböző szempontok mentén vizsgálták. A vizsgálatok tárgyát képezték az elosztási

mechanizmusok, az urbanizáció, az építések ütemei, a lakásépítésekhez kapcsolódó infrastruktúra kérdései és a városrehabilitáció (pl. Konrád - Szelényi 1971; Szelényi 1990; Hegedüs - Tosics 1993, 1994; Csanádi 1995; Csizmady 2002, 2003). A kutatások egyik központi témája az állami (szubvencionált) lakásépítés és elosztás, ezáltal az államszocialista éra lakáspolitikai elemzése zömmel a városokra koncentrál, és nem, vagy csak részben reflektál a vidéki területekre, legtöbb esetben a vidéket, mint a fejlesztés által elhanyagolt területet írja le (Illés 1993; Beluszky 1993). Azonban az állampárt már a rendszer kiépülésétől tervezett és valósított meg lakáspolitikai koncepciókat vidéken is: ezek az irányelvek nem a városokhoz és központi területekhez hasonló szubvencionált lakásépítéseket jelentettek, hanem a hatalom - jellemzően a termelészövetkezetekhez és az alapellátáshoz kapcsolódó - „fejlesztésekkel” próbálta támogatni a vidéki területeket. Fontos kiemelni, hogy a vidéki területek heterogenitása (pl. gazdasági központhoz képesti elhelyezkedése, meglévő infrastruktúra) miatt eltérő módon jelentkeztek a rendelkezések és fejlesztések hatásai az ország különböző térségeiben.

Jelen tanulmány¹ központi elemét a vidéki településfejlesztés képezi, azon belül is annak egy kiemelten fontos eleme, a lakáspolitikai és infrastrukturális fejlesztések. A vidéki lakáspolitikai kapcsolódik a terület- és településfejlesztéshez, a területi szempontok egyfajta keretet is szolgáltatnak a lakáspolitikai intézkedéseknek. Célom a lakáspolitikához kapcsolódó vidéki programok, intézkedések és azok megvalósulásának bemutatása. Az ideológiai kommunikáció primer csatornájának számító rendeletek, határozatok és törvényerejű rendeletek kiemelt fontossággal kezelték a vidéki területeket. Ez az ideológiai kommunikáció sok esetben olyan manifeszt célokat fogalmazott meg, melyek nem egyeztek a látens célokkal, és elvált a gyakorlati megvalósulástól. Ennek egyik pedálja lehet, hogy a lakáspolitikai intézkedések alapján fontos kérdés volt, azonban annak gyakorlati megvalósulása alárendelődött a gazdasági fejlesztéseknek.

Ennek bemutatásához az államszocialista érárt korszakokra bontva elemzem. A korszakok határvonalai esetében támaszkodom a szakirodalmi megállapításokra (pl. Illés 1993), valamint a korszakhatárok kapcsolódnak olyan fontos változásokhoz (pl. 1956-os forradalom, új gazdasági mechanizmus), melyek a rendszert érintették.

¹ A tanulmány a doktori disszertációs kutatásom egyik részterülete, melynek központi kérdése a magyarországi lakáspolitikai és az ahhoz kapcsolódó társadalmi változások az államszocialista rendszertől napjainkig.

Az államszocialista fejlesztési irányok bemutatása

Az államszocialista rendszer kiépítése egy olyan irányváltást jelentett, melynek során az élet legtöbb területe átalakult. A fejlesztések fókuszpontjában gazdasági fejlesztések álltak (Pető - Szakács 1985). A gazdasági fejlesztések (klasszikus nehézipar, energiagazdaság) kialakításának igénye nagymértékben hatott a települések helyzetére (Valuch 2001). E területekkel párhuzamosan a „fejlesztések” olyan társadalmi folyamatokat is generáltak, melyekre az állampárt nem volt felkészülve². Bizonyos esetekben saját maga indukálta változásokra kellett folyamatában megoldást szolgáltatnia.

A beruházások a központi településeken, főleg városokban összpontosultak, hiszen ezeken a településeken volt valamelyest adott a szükséges infrastruktúra. A rendszer jelentős forrásokat fordított új ipari területek kiépítésére. Ezek az „új városok” (Szirmai 2013) tovább alakították az ország társadalomszerkezetét. Az iparfejlesztés sok munkahelyet generált, ami a mezőgazdaság átalakításával párhuzamosan fokozatos foglalkozási átrétegződéshez vezetett (Kovács 2010). Már az első ötéves tervben kiemelt helyet foglalt el a „*mezőgazdaság szocialista típusú átalakítása*” (1949. évi XXV. törvény). Az agrárszektorra a gyakorlatban rendkívül nagy politikai nyomás helyeződött (Valuch 2001). Az átszervezés jelentette többek között a termelőségvetkezeti átalakítás első (a kádári konszolidációs szakaszban a második) hullámát, kötelező beszolgáltatást, földosztást, azaz a paraszti társadalom szerkezetébe való nagyfokú beavatkozást (Granberg et al 2001). Az átalakítás tovább erősítette a népesség ipari központjaiba való vándorlását (Szelényi 1990). A folyamatok hatására jelentős munkaerő áramlott ki az agráriumból és érkezett meg az iparba, a városokba. A gazdasági szemlélet ugyanakkor nem jelentette az ahhoz szükséges infrastruktúra párhuzamos fejlesztését. Az átalakítások olyan problémákat eredményeztek, mint a települések közti fejlettségbeli különbségek elmélyítése, valamint a városi lakáshiány. A lakáshiány elsősorban az ipari központokban keletkezett, aminek okán az államilag szubvencionált lakásépítés is jellemzően ide koncentrálódott. „*Az ország lakosságának közel a felét nem érintette a centralizált lakáspolitikája*” (Vajda 1986 idézi Valuch 2001 295.). A települési különbségekről elvonta a figyelmet a gazdasági fókusz. A vidéki területekről jelentős forrásokat vontak ki, miközben komoly kihívásokat jelentett már az államszocializmus előtt az alapintézmények és

² Erre példa a gazdasági átszervezések során meginduló városba áramlás, melynek mértékére a rendszer nem volt felkészülve, vagy éppen a termelőségvetkezeti átszervezés következményeként sok esetben az alacsony mezőgazdasági kapacitás (Romsics 2010).

szolgáltatások hiánya³. Az alapellátás megszervezésre került a nagyobb településeken, de a kis- és aprófalvakban továbbra sem volt biztosított (Beluszky - Sikos 2007). A fejlettségbeli különbségek további elvándorlást generáltak, mely folyamatokat erősítette az agrárszektor erőszakos átalakítása és a városi területek vonzása. Az állampárt vidéki „fejlesztése” azt jelentette, hogy a vidéki településektől célzott intézkedésekkel kivonták a forrásokat, majd kisebb-nagyobb fejlesztéseket biztosítottak számukra (Illés 1993). A gazdasági átalakításokkal jelentkező munkaerőpiaci átrétegződés mellett a városokban lassan megindultak a lakáspolitikai intézkedések, melyek a nagymértékű városi lakáshiány kezelésére irányultak. Ilyen intézkedés volt a 15 éves lakásépítési terv, melynek keretében 1 millió lakás építését irányozta elő a hatalom 1.002/1960. (I. 10.) határozat.

Módszertan

A jelen lakáspolitikai elemzés alapját egy olyan adatgyűjtés képezi, melynek során a teljes államszocialista időszakban lakáspolitikával, lakáselosztással, kisajátítással, építkezéssel, felújítással és egyéb lakáspolitikai aspektusokkal foglalkozom. Az adatgyűjtéshez a Magyar Közlöny digitalizált archívum vonatkozó számait használtam 1949-től napjainkig⁴. A keresés során lehatároltam olyan kulcskifejezéseket⁵, melyek rámutatnak a releváns rendelkezésekre⁶. Ebből az adatbázisból jelen tanulmányban az 1949-1990 közötti időszakban született rendelkezéseket használtam. Fontos rámutatni a választott módszertan korlátaira is. A lakáspolitikai intézkedések vizsgálatából nem következik, hogy az intézkedések megvalósulásának a módja, esetleges problémái is feltérképezhetők. Ennek ellenére úgy vélem az adatgyűjtés új perspektívába helyezve mutatja be a lakáspolitikai intézkedéseket, azok egymásra épülését, az állampárt lakáspolitikai céljait.

A témához fontos meghatározni a vidék fogalmát. A magyar és nemzetközi szakirodalomban rendkívül széles fogalmi meghatározásai vannak a vidéknek (vö. Kovách 2012). A vidék fogalmi használata több államszocialista intézkedésben is megtalálható, azonban az intézkedések nem definiálják azt (pl. az első ötéves terv nem határozza meg a vidéket, viszont aktívan érvel annak fejlesztése mellett). Jelen tanulmánynak nem célja a vidék

³ A 19. századtól kezdődően olyan alapellátási szolgáltatások, mint például az elemi iskola, a baba, az orvos, a posta vagy a helyi közigazgatás elengedhetlenekké váltak (bővebben lásd: Kiss 2008).

⁴ Az adatgyűjtés alapján az Arcanum adatbázisa jelentette, ahol 2022. február 22-ig 2019-es évig kerültek feltöltésre a számok.

⁵ A kulcskifejezések az alábbiak voltak: bérlemény, bérlés, bérlet, építés, épület, falu, ház, ingatlan, kerület, kiutalás, lakás, lakóingatlan, övezet, panel, téglá, település, telep, város, vásárlás.

⁶ Az adatgyűjtés során az államszocialista érára vonatkozóan összesen 390 db intézkedést (törvényt, törvényerejű rendeletet, rendeletet és határozatot) gyűjtöttem össze.

fogalmának tisztázása, ugyanakkor a szerepkörökhöz kapcsolódó meghatározás fedi le leginkább a korabeli politikai dokumentumokban szereplő vidék fogalmat, ezért Beluszky és Sikos definíciójára támaszkodom (Beluszky - Sikos 2007). Meghatározásuk középpontjában a szerepkörök állnak, azaz azok a vidéki területek, melyek nem rendelkeznek városi jogállással. A következő részben az államszocialista rendszert időbeli szakaszokra bontva kívánom bemutatni a vidéki lakáspolitikával kapcsolatos intézkedéseket.

Vidéki lakáspolitikai 1949-1990

A rendszer kiépülésétől a forradalomig - 1949-1956

A kommunista hatalomátvételt követően a rendszer meghatározta azon fejlesztési irányokat, melyekhez területeket is kapcsolt. A vidék esetében jól látható egy erős függő viszony, valamint a beruházások ajándék és esetleges jellege (Illés 1993) - „*X város kórházat, Y település iskolát kapott*” (Szelényi - Konrád 1971). Az első jelentős intézkedés, melyben a vidék tematizálásra került, az első ötéves terv. A törvény kiemeli mi a célja a vidékkel:

„37. §. Az ötéves tervidőszakban a gépállomások, az állami gazdaságok és termelősövetkezetek nemcsak mezőgazdaságunk terméshozamát segítenek növelni, hanem egyben gyökeresen átalakítják a falu társadalmát⁷, fordulatot hoznak a mezőgazdaság szocialista átszervezése terén, biztosítják a szocializmus alapjainak lerakását a mezőgazdaságban s ezzel a dolgozó parasztság felemelkedését és szoros szövetségét, összekapcsolását a munkásosztállyal.” (1949. évi XXV. törvény⁸):

Az átalakítás valóban gyökeres és teljeskörű volt. A vidéki társadalom átalakítását a kiépülő rendszer azzal kezdte, hogy az iparosítást tette meg fő szempontnak. Az állampárt manifeszt céljaként megállapítható az ipar (és az ipari központok) fejlesztésének igénye. Ugyanakkor a folyamat nem szándékolt következménye lett, hogy az egysíkú fejlesztések révén az agrárszektor jelentősége csökkent. Az erőszakos átszervezések és termelősövetkezetek kialakításai katalizátorként hatottak a foglalkoztatási szerkezetváltásra. Az ötéves terv falvakkal foglalkozó részeiben erősen jelen van az alapvető infrastruktúra: villamoshálózat kiépítése, fejlesztése is:

⁷ Itt és a továbbiakban is a vastaggal szedett részek saját kiemelések.

⁸ A tanulmány végén megtalálható a „*Felhasznált intézkedések jegyzéke*”, melyben bemutatásra kerül az összes a tanulmányban felhasznált intézkedés időrendi sorrendben, a megjelenés éve szerint, illetve a vonatkozó közlönyszám pontos megjelölése a visszakereshetőség érdekében.

„50 §. (3) A tervidőszakban 1.512 községet kell villamosítani, amivel elérjük, hogy 1954-ben nem lesz Magyarországon község villanyvilágítás nélkül.

Az ötéves terv több pontján megjelenik az alapvető infrastruktúra biztosítása, valamint párhuzamosan a vidéki szolgáltatási lehetőségek növelése. A vidék korszerűsítése mellett a szolgáltatási lehetőségek (pl. mozi) mutatnak rá arra, hogy az állampárt célja a vidéki lakosság megtartása lehetett. E cél ellenére az alapvető infrastruktúra kiépítése is nehezen haladt. Az ötéves terv ezen előirányzata nem teljesült 1954-re, az 1949-es 46%-os bázisról indulva sem (Valuch 2001). A vidéki települések esetében 1960-ra is csupán 73,8% volt a villamoshálózatra kapcsolt lakások aránya (Valuch 2001). A villamosítási munkálatok 1960-ra olyan szempontból lezárultak, hogy ezután már csak a külterületi népesség maradt ki az áramellátásból (Ispán 2012).

Az elvándorlást az ötéves terv semmilyen formában nem említi⁹. Már a rendszer kezdeti szakaszában megjelentek olyan intézkedések, melyek „átfogó jelleggel” igyekeztek kategorizálni a vidéket. 1951-ben született egy olyan klasszifikációs séma, amely a fejlesztéseket a települések gazdasági szerepéhez köti:

„Az I. osztályba tartoznak azok a városok és községeik, amelyek az egész népgazdaság szempontjából nagy jelentőségűek; a II. osztályba tartoznak az I. osztályba nem sorolt jelentősebb városok és községek; a III. osztályba tartoznak az egyéb városok és községek”
(3.611-59/1951. (VI. 29.) rendelet)

A séma hasonlatos a később bemutatásra kerülő Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióhoz (OTK). A vidék átfogó fejlesztése a rendszer kiépülésekor kevés egyéb fókuszot kapott, mint a fenti bontás. A helyzetet nehezítette, hogy sok esetben jutalmazás és hatalmi szempontok alapján tudtak forrást szerezni a települések, ami gyakran informális keretek között zajlott. Vági Gábor kutatásai rámutatnak, hogy az elosztási mechanizmusok és források olyan struktúrába illeszkednek, ahol a forrásallokálás hatalmi gesztusként jelenik meg (Vági 1982, 1991). Ez a folyamat is jelzi, ahogy a kormányzati szint fokozatosan eltávolodott a mindennapi valóságtól. A Vági által bemutatott folyamatok és egyéni érdekérvényesítések nem kapcsolódtak a fenti „hasznosság” szerinti sémához, azaz az intézkedésen át lehetett nyúlni a gyakorlati megvalósítás során.

⁹ Megjegyezhető ezen a ponton, hogy a probléma nem új, már a dualizmus alatt is nagyarányú népességmozgás volt megfigyelhető a nagyobb városok irányába (Umbrai 2007; Gyáni 1991, 1992).

Az államszocializmus első szakasza nem foglalkozott primer módon azokkal a népességet érintő mozgásokkal, melyeket az erőltetett iparosítás idézett elő, valamint a fokozódó lakáshiánnyal¹⁰ sem. Átfogó intézkedések hiányában is fontos volt az elvándorlás csökkentése. E miatt az állami szféra kontrollja alá tartozó sajátlakásépítés lehetőségei kinyílnak (pl. engedélyezés, támogatások, csoportos építkezések, kedvezményes hitelek, kedvezményezett csoportok, stb.). A rendszer nem pusztán támogatja a magánérs lakásépítést már az ötvenes évektől, hanem a szabályozásokkal a támogatásokat ellenőrizhető formában tudja biztosítani. Ezt jelentette például, hogy az ingyenes örökhasználatú telkek biztosításának feltétele volt, hogy a:

„dolgozó olyan üzemnél (vállalatnál, intézménynél, hivatalnál, a továbbiakban: üzem) álljon alkalmazásban, amelynek a dolgozói részére az ingyenes örökhasználatba adást a pénzügyminiszter a belügyminiszterrel és a felügyeletet gyakorló miniszterrel egyetértésben engedélyezte és hogy az ingyenes örökhasználatba adást az üzem felelős vezetője a szakszervezeti bizottsággal egyetértésben javasolja”. (155/1951. (VIII. 14). rendelet)

Az adatok elemzéséből megállapítható, hogy a magánérs lakásépítés területei leginkább a vidéki települések, ahol a szubvencionált állami építkezés alig érhető el. Ez a lehetőség értelmezhető a kelet-európai lakásrendszer modellje alapján, amelynek értelmében a sajátlakásépítési és a piaci formák szerepe az állam által ugyanúgy kontrollált, másrésztől a városi lakásépítés - volumenéből adódóan is - az állam feladata (Hegedüs-Tosics 1993). Más szempontból látható, hogy az államszocialista rendszer kiépülésekor a központi fejlesztések hiányában az elvándorlás csökkentésének eszközeként, valamint a városi szubvencionált lakásépítések helyettesítőjeként is megjelenik a magánérs lakásépítés támogatása vidéken.

A Kádári konszolidációtól az új gazdasági mechanizmusig - 1956-1968

A rendszer 1956 utáni fordulataiban és átfogóan az ideológiában fontos szerepet kapott Kádárnak az a gondolata, miszerint a lakosság többsége számára saját anyagi helyzete a fontos, tehát az egyéni megélhetés és az apolitikusság nem eredményez újfent 1956-hoz hasonló eseményeket (Romsics 2010). E gondolat mentén olyan rendeletek és szabályozások születtek, melyek bizonyos csoportokat támogattak és ezen támogatásokat folyamatosan fent is tarották.

¹⁰ Az első ötéves terv 90.000 lakás építését irányozza elő falvakban és a városokban (41. §.). Ezt az előirányzatot az 1951. évi II. törvény 220.000 összes építendő lakásra növelte.

- Ilyen például az 1956. évi 21. számú törvényerejű rendelet, mely eltörli a termelő szövetkezetek esetében a terménybeszolgáltatást, ami a szövetkezetesítés második szakaszát készíti elő.
- A parasztság irányába tett támogatás volt a földek szabad adás-vétele (1.016/1957 (II. 1.) számú határozat - lásd később).
- A magániparosok adókulcsait is csökkentették, illetve számukra is kiutalásra kerülhetett műhely vagy üzlethelyiség (26/1961. (VII. 18.) rendelet). E rendelet és annak felülvizsgálatai is hozzájárulhattak a magániparosok számának növekedéséhez az államszocialista rendszer ideje alatt (Laki 1998).
- Az 1957. évi 32. törvényerejű rendelet értelmében külföldre menekülők, akik hazajöttek nem vonták felelősségre¹¹.

A vidékfejlesztés szempontjából az 1956-os forradalom után a parasztsággal szemben tett lazító intézkedések ellenére a cél egyértelműen a termelőszövetkezeti forma megtartása és növelése maradt. Ezt mutatja, hogy a termelőszövetkezeti átszervezés első hullámával szemben ezúttal a meggyőzést és agitálást választotta az állampárt (részletesen lásd: Romsics 2010). Ennek eredményeképpen, míg 1956-ban 2085 termelőszövetkezet volt, 1960-ra ez a szám már 4576-ra nőtt (Erdei - Fazekas 1970; Fazekas 1976). A vidék fejlesztése a konszolidáció első szakaszában a termelőszövetkezeti tagokhoz kapcsolódó támogatásokban nyilvánult meg. Az intézkedésekkel és a szövetkezeti tagoknak járó kedvezményekkel¹² a parasztság elfogadta a rendszer kereteit. Az államszocializmus kiépülése után a forradalmat követő időszakban hagyta el újfent jelentős számú ember az agrárszektort (Romsics 2010). Ennek során 1940 és 1970 között a mezőgazdasági keresők száma kevesebb mint a felére csökkent, az ipariaké ezzel ellentétben pedig közel kétszeresére növekedett (Valuch 2001, 96.). A településfejlesztésben nem voltak átfogó intézkedések, a lakáspolitikai támogatások esetében a szubvencionált lakásépítés a városokra és ipari területekre koncentrált. Az állampárt már az ötvenes évek elején felismerte, hogy a vidék szocialista struktúrába való integrálásának eszközei többek között azok a lakásépítési, telekhasználati támogatások, melyek elérésének előfeltétele, hogy az igénylők bekapcsolódjanak az újonnan kiépített rendszerbe (pl. szövetkezeti tagok számára nyújtott kedvezmények). Ezt folytatva a magánérs lakásépítési támogatások kedvezményezetti

¹¹ Ezt megelőzte az 1956. évi 28. törvényerejű rendelet, mely a rögtönbíráskodás intézményét vezette be. A felelősségre vonás sok esetben az intézkedés ellenére is megvalósult (Keckés 2016)

¹² Nem a lakás-és fejlesztésipolitika tengelyén mozogva ilyen kedvezményként jelent meg például a betegbiztosítás és nyugdíj.

köre ugyan szélesedett, viszont jelentős részük a termelőszövetkezetekhez és azok tagjaihoz kapcsolódott (pl. 20/1965. (X. 24.) rendelet, 1/1967. (V. 12.) MÉM-PM-ÉVM együttes rendelet).

A kelet-európai lakásmodell alapján a lakásépítések koordinálása és megvalósítása pártállami kézben összpontosult (Hegedüs - Tosics 1993) és a konszolidáció fontos célja volt a lakáshiány felszámolása. Ennek eszközeként az állampárt 1960-ban elindította a 15 éves lakásépítési tervet. A lakásépítési terv három ötéves tervbe illeszkedett, illetve kitűzött célja volt, hogy „15 éven belül a lakáshiányt lényegében felszámolja”¹³ (1.002/1960. (I. 10.) határozat). Az intézkedések alapján a vidéki területeken a magánérs lakásépítés lehetőségei gyorsan, már a rendszer kiépülésekor megindultak. A városokban az állami lakásépítés lényegesen több időt vett igénybe. Ahogy Szelényi fogalmaz, a városba áramlás okán több lakás épül, viszont szintén a városba áramlás miatt a folyamat egyre nagyobb lakáshiányt eredményezett (Konrád-Szelényi 1971). A lakáshiányból adódó feszültségekkel nézett szembe még a kádári konszolidáció is. A Kelet-Európai országok alulurbanizáltak (Konrád - Szelényi 1971; Szelényi 1990) voltak: a városok népességszáma, és a városi munkahelyek száma is rohamosan növekedett, viszont a városi lakások száma a munkahelyek számának növekedésével nem tudott lépést tartani. Az iparosodás mértéke megelőzte az infrastrukturális fejlődés növekedésének a mértékét. A városi lakáshiány kezelése nagy problémát jelentett az állampártnak, ami miatt a vidéki területeken a lakáspolitikai fejlesztéseket a magánérs támogatásokba építve a „lakosságra bízta”. A lakáshoz kapcsolódó juttatások és kedvezmények mellett jelen voltak a földmagántulajdonra, illetve az otthoni termelés lehetőségeire irányuló kezdeményezések is. Ennek megfelelően már 1957-ben megjelent olyan, a földhasználatra vonatkozó határozat, mely e tekintetben kívánta lazítani a korábbi hozzáállást:

„Tiszteletben kell tartani a családi munkán alapuló föld magántulajdont és meg kell engedni a föld adásvételét olyan birtokhatáron belül, hogy az a családi munkaerő felhasználása mellett ne tegye lehetővé a kizsákmányolást. A magánszemélyek által megszerezhető mező- és erdőgazdasági földterület a jövőben családonként - a föld minőségétől függően - legfeljebb 20-25 kat hold lehet, de azok, akiknek jelenleg több földjük van, azt megtarthatják. A megállapított felső határon belül a földműveléssel élethivatásszerűen foglalkozók 5 kat holdat vásárolhatnak, illetőleg meglévő földjüket 5 kat holddal növelhetik, míg a földműveléssel nem

¹³ Később, 1979-ben a törvény értékelésre került, aminek értelmében „1 millió 50 ezer új lakás megépítésével 1975 végén [a lakásállomány] elérte a 3 és fél milliót” (1004/1979. (III. 7.) határozat)

élethivatásszerűen foglalkozó dolgozók háztáji veteményesföld céljára 1 kat holdat vásárolhatnak.” (1.016/1957 (II. 1.) határozat)

A határozat értelmében nem csak lehetőség nyílt a földvásárlásra, hanem a jogszabályban rögzített területeken túlmenő földterületek megtartására is. A saját földterület és az azon való gazdálkodás a második gazdaság feltételének megteremtése volt. A földmagántulajdon lehetővé tétele nem zárta ki, hogy az állampárt számára a legelőnyösebb forma a szocialista üzem:

„A dolgozó parasztság boldogulásának, élete szebbé, könnyebbé tételének, kulturális felemelkedésének egyetlen útja a szocialista nagyüzemi gazdálkodás.

A szétagolt parcellákon folytatott kisüzemi gazdálkodás nem alkalmas a korszerű termelési módszerek bevezetésére, a terméseredmények növelésére, a dolgozó parasztság életkörülményeinek megjavítására. Csak a mezőgazdaság szocialista átszervezése biztosíthatja a falun a kizsákmányolás megszüntetését, a mezőgazdasági termelés fejlesztésének korlátlan lehetőségeit és mindezen keresztül a kulturált, jómódú paraszti élet megteremtését.” (1/1961. (I. 13.) rendelet)

A mezőgazdaság államszocialista átszervezésének egyaránt részét képezte a korábbi, tulajdonviszonyokra alapuló gyakorlat ellenőrzött keretek közti lehetővé tétele és a termelészövetkezeti forma. A kettősség oka a konszolidáción túlmenően feltehetőleg a termelészövetkezetek alacsony termelési intenzitása, illetve termelési problémái voltak¹⁴.

A városi lakáshiány megoldása miatt a vidéki területeken tovább folytatódott az ötvenes évek elejétől létező magánérs lakásépítési támogatások rendszere, bővítve a kedvezményezettek körét, azonban ügyelve arra, hogy a rendszert elfogadják (pl. szövetkezeti tagok, állami vállalati dolgozók) részesüljenek támogatásban. A vidéki lakáshiány magánérs támogatásokkal történő kezelésével a rendszer kiválthatta az egységes területfejlesztési koncepciókat is, hiszen mindenkinek „lehetősége nyílt” a támogatások elérésére.

Az új gazdasági mechanizmustól a nyolcvanas évekig - 1968-1980

¹⁴ A problémák megoldására olyan intézkedések születtek, melyek a termelészövetkezeteket - annak ellenére, hogy ezek az intézkedések folyamatosan előtérbe helyezik, hogy a szövetkezeteknek önfenntartónak kell lenniük - támogatják, akár gépesítéssel, akár technológiával, akár „szabadon” felhasználható anyagi eszközökkel, pl. 3.004/4/1961. (X. 24.) határozat alapján „A gazdaságilag meg nem erősödött termelészövetkezeteket - megszilárdításuk érdekében - az állam fokozott mértékben támogatja”

Az agrárreform egyik fontos ellentmondása, hogy a mezőgazdasági szektor esetében a termelősövetkezetek lettek a legnagyobb földbirtokosok és termelési központok, ugyanakkor a szövetkezeti tagok nem rendelkeztek nagy termelési kedvvel (Varga 2014). A mezőgazdaság fejlesztése sokszor kimerült a strukturális átszervezésekben¹⁵. A gyors gépesítés lehetősége nélkül a hatalom csak a termelésben résztvevőkre támaszkodhatott. Ebben egy fontos lépés volt az 1967. évi III. törvény:

1. §. A törvény a mezőgazdasági termelősövetkezeti mozgalom továbbfejlesztése, a termelősövetkezeti tagok anyagi és kulturális igényeinek, valamint a népgazdaság szükségleteinek kielégítése érdekében meghatározza azokat a szabályokat, amelyek elősegítik a termelősövetkezetek szervezettségének fokozását, demokratikus vezetésének és vállalatszerűén folytatott gazdálkodásának folyamatos fejlesztését és társadalmi feladatainak teljesítését.

3. §. A termelősövetkezet a tagok önkéntes személyi és vagyoni társulása útján létrehozott szocialista mezőgazdasági nagyüzem, amely a szövetkezeti tulajdon alapján, a közös és háztáji gazdaság összekapcsolásával, tagjai munkájával, a termelősövetkezeti demokrácia rendszerében, a népgazdaság érdekeivel összhangban, önálló szövetkezeti vállalatszerű gazdálkodást folytat, megvalósítja a tagság társadalmi egységét és szocialista nevelését.”

A szövetkezeti tagok egyrészt a szövetkezeteken keresztül kapták a támogatásokat, azonban lehetőségük nyílt a saját termelésre - kinyíltak a második gazdaság lehetőségei. Ezzel sokan éltek is a vidéki területeken (Valuch 2001). Ebben az időszakban tovább erősödött a gyakorlat, miszerint a lakáspolitikai¹⁶ támogatások csaknem teljes mértékben a hatalomhoz tartozó intézmények tagjai számára voltak elérhetők. A vidéki területek esetében a szövetkezeti tagság továbbra is meghatározó feltétel volt.

¹⁵ Ehhez kapcsolódik a szövetkezetesítés első hullámakor alkalmazott agresszív eszközök (pl. kötelező beszolgáltatás), illetve magának a termelésnek a hatékonyságát lassította, hogy a munkások 50-80 éves gépekkel dolgoztak (bővebben lásd - Romsics 2010).

¹⁶ Lakásépítési támogatásokkal kapcsolatban példaként említhető 20/1965. (X. 24.) rendelet, valamint lakáshoz jutási hitelekkel foglalkozik többek között az 1/1967. (V. 12.) MÉM PM ÉVM rendelet.

A szövetkezeti tagok számára nyújtott támogatás és háztáji gazdaság mellett ebben a szakaszban került elfogadásra a településfejlesztés átfogó, országos koncepciója. Az OTK kidolgozásakor több ponton támaszkodtak olyan korábbi koncepciókra, melyek célja a területi elosztás rendszerének egységes kialakítása volt (pl. Erdei 1941). Az 1963-ban elkészült országos településhálózat-fejlesztési kerettervet hét évig tanulmányozták (Kőszegfalvi 2009), mire 1971-ben elfogadásra került (1007/1971. (III. 16.) határozat). A koncepció a jól ismert központok meghatározása előtt célrendszereket is megfogalmaz, melyekben rögzítésre kerültek az általános fejlesztési irányok:

„1. A koncepció célja, hogy elősegítse olyan településhálózat kialakítását, amely

- *megfelel a termelőerők célszerű, távlati területi elhelyezkedésének,*
 - *elősegíti a lakossági ellátás előfeltételeinek biztosítását,*
- *egymáshoz közelíti az azonos szerepkörű települések ellátási színvonalát,*
- *mérsékli a különböző szerepkörű központok és településkategóriák (különös tekintettel a város és falu) életkörülményeiben meglevő túlzott különbségeket,*
 - *orientálja a különböző szintű intézmények telepítését, illetve kialakítását,*
- *biztosítja a lakosság részére megfelelő életfeltételek teremtésével az urbanizációs ártalmaktól mentesített pihenést,*
- *lehetővé teszi az országos műszaki hálózatoknak (közlekedés-, energia-, vízellátás stb. rendszereknek) a településhálózattal összehangolt fejlesztését,*
 - *biztosítja, hogy a lakóhelyekről a munkahelyek minél rövidebb idő alatt, minél kevesebb költséggel legyenek megközelíthetők.” (1007/1971. (III. 16) határozat*

A különböző szerepkörű központok életkörülményeiben jelentkező különbségek csökkentése és a korábbi fejlesztési irányvonalak - vagy átfogó országos fejlesztések hiányainak - tapasztalataiból látszik, hogy a fejlesztések a gazdaság szűrőjén keresztül kerülnek kialakításra és a településekre kiszignálásra. Ezt a fajta gondolatmenetet az OTK sem töri meg, kiemeli, hogy a fejlesztések *„tagozódása, egységeinek szerepköre, jellege, nagyságrendje megfelelően a termelőerők területi elhelyezkedésének”* (1007/1971. (III. 16.) határozat). Az OTK rögzíti továbbá a központok feladatkörét (pl. az országos központok látják el a politikai funkciókat), de a különböző központok ideális lakosságát is. A központok kialakításakor tehát a célrendszerek már egy meglevő (és a rendszer kiépítése óta fennálló) gyakorlatra

erősítenek rá, amely a fejlesztéseket a gazdasági perspektíváján keresztül szemléli. Az OTK a lakosságszám csökkenés okaként a gazdasági fejlődést, valamint a mezőgazdaság ágazati szintű élők munkájának csökkenését jelöli meg, tehát a településtípusok fejlődése azok gazdasági növekedésének ütemétől függ - és az alapján allokálják számára a fejlesztési forrásokat. Az OTK öt szintet különít el, melyek az alábbiak (1007/1971. (III. 16) határozat):

- a) országos központ
- b) felsőfokú központ
- c) középfokú központ
- d) alsófokú központ
- e) egyéb települések

Az egyéb települések szervező-irányító funkciókat nem láthatnak el, tehát még inkább függenek a hatalom által létrehozott centrális rendszertől. Az OTK egyik hibája, hogy nem vette figyelembe a hátrányos helyzetű településeket, illetve a fejlesztéseket az egyes hierarchia szintek között kívánta megvalósítani, eltekintve attól, hogy így a szintek között tovább fokozódnak a különbségek (Kőszegfalvi 2009). Ennek eredményeként leginkább a felsőfokú központok fejlesztése érvényesült (pl. megyeszékhelyek) (Kőszegfalvi 2009). A koncepcióval a nyolcvanas évek közepén szakítottak (lásd következő fejezet), viszont az OTK esete rámutat arra, hogy az államszocializmus során a törvénykezés sokszor elvált azoktól a területi szempontoktól, melyeknek meg kellene határozniuk a fejlesztési irányokat.

A nyolcvanas évektől a rendszerváltásig - 1980-1990

A településfejlesztési támogatások rendszerében ebben az időszakban főleg mezőgazdasági támogatások jelentek meg, melyekkel igyekeztek a vidéki termelés színvonalát és hatékonyságát javítani. 1980-ban már „*a háztáji- és kiegészítő gazdaságra, valamint az egyéni termelőre*” is gondolt a rendszer, többek között kedvezményes áru beszerzésekkel (21/1980. (V. 27.) PM-MÉH együttes rendelet). A támogatások ellenére, a vidék megítélésének egyik eklatáns példája az 1981-es költségvetési törvény:

„A kistelepülések alapellátásának javításához elsősorban szervezési készségre, helyi kezdeményezésekre, az öntevékenység fejlesztésére van szükség, de nagyban hozzájárulhat ehhez a települések belső demokráciájának kibontakoztatása is.” (1981. évi III. törvény)

A kistelepülések alapvetően az „optimális településméretet” el nem érve nemcsak negligáltak, de egyenesen „szerepkör nélküli” státusúak voltak (Szabó 2019). E helyzet implicit módon elismerésre is került a törvény szövegében, hiszen a helyi szervezési készségre helyezi a hangsúlyt, azaz a települések esetében a források biztosítása helyett helyi szintű problémamegoldás az irányadó. Az államszocialista éra utolsó vizsgált szakaszában megváltozott a vidék fejlesztésével kapcsolatos politika, mely érezhető az állampárt intézkedéseiben is. „*A terület- és település fejlesztés hosszú távú feladatairól*” szóló 12/1980-1985. Országgyűlési határozatban már a területi egyenlőtlenségek és a lakosság területi koncentrációjának a mértékét is kiegyensúlyozottabban kívánja tartani a rendszer:

„A gazdaság területi szerkezetét és a településrendszert kiegyensúlyozottabban kell fejleszteni, mérsékelve a termelőerők és a népesség koncentrációját. Erősíteni kell a megyék, a kisebb térségek és a települések közötti munkamegosztást és együttműködést.”

A fejlesztésekhez kapcsolódó iránymutatásokat pontokba szedve foglalja össze a határozat, kiemelve a terüleetspecifikus szempontokat, a helyi gazdasági szereplőkkel való kapcsolat fontosságát és az infrastruktúra fejlesztését (12/1980-1985. Országgyűlési határozat):

- a) *„jobban figyelembe kell venni a térségi adottságokat; az ország egyes tájegységeinek sajátosságait és a hatékonysági követelményeket;*
- b) *erősíteni szükséges a helyi termelési kapcsolatokat, a gazdálkodó szervezeteknek működési területükhöz való kötődését, a terület- és településfejlesztésben a helyi gazdasági erőforrások szerepét;*
- c) *fokozottan kell hasznosítani a meglévő termelési lehetőségeket, a felértékelődő természeti erőforrásokat;*
- d) *tovább kell folytatni — állami hozzájárulással is — a gazdasági fejlődésben elmaradt térségek felzárkóztatását, a kedvezőtlen adottságú területek termelési szerkezetének olyan irányú átalakítását, amely a legteljesebben kihasználja a természeti-gazdasági feltételeket, lehetőségeket;*
- e) *a termeléshez szükséges infrastruktúra gyorsabb fejlesztése is segítse a gazdasági szerkezet korszerűsödését;*
- f) *a szellemi erőket hatékonyabban kell hasznosítani, és elő kell segíteni arányosabb területi elhelyezkedésüket.”*

Az irányvonalak már nem tükrözik az OTK szemléletmódját. A gazdasági fejlesztési keretbe sok település nem fért bele, azonban 1985-re a rendszer felismerte e területeket, legalábbis nem szerepkör nélkülüként tekintett rájuk:

„Megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a sajátos adottságú térségek — az aprófalvak, a tanyás, az agglomerációs, a kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú, - a határmenti területek, valamint az üdülőkörzetek — fejlesztésére.” (12/1980-1985. Országgyűlési határozat)

A fejlesztések középpontjában még mindig a gazdasági szempontból előnyösebb települések álltak, ugyanakkor megjelentek a közép-és kisvárosok és a községek:

„A településrendszert a gazdaságossági követelményekkel és a helyi önrendelkezés kibontakoztatásával összhangban arányosabban kell fejleszteni, jobban előtérbe helyezve a közép- és kisvárosokat és a községeket.” (12/1980-1985. Országgyűlési határozat)

A hosszútávú településfejlesztési irányelvek közül egyedül a településmegtartó erőre¹⁷ történik hangsúlyhelyezés, a fejlesztések célrendszerei nem kerülnek bemutatásra. Az OTK irányvonalaihoz képest az országgyűlési határozat felhívja a figyelmet a területspecifikusságra, és teret enged a helyi önrendelkezésnek. Ez utóbbi jelzi azt a folyamatot, melyben az állam kivonul a direkt beavatkozások területéről (pl. a lakásépítések piacáról).

Összegzés

A magyar vidék lakásépítési és területfejlesztési politikájának értékelésekor elválaszthatatlan szempont az államszocialista gazdaságfejlesztés, hiszen annak irányvonala meghatározta, irányította és lekötötte a források elosztását. A gazdaság fejlesztése a városi központokban jelent meg, illetve olyan területeken, ahova ipart lehetett telepíteni. Ez megszabta a vidéki területek lehetőségeit. Az erőltetett iparosítás mellett a rendszer az agrárium átszervezésében is szerepet vállalt. Az átalakítások - ahogy fentebb bemutatásra került - sok esetben a struktúra kialakítására fókuszáltak (termelőszövetkezeti forma) és nem pedig tényleges fejlesztésekre (pl. gépesítés).

A gazdasági átszervezés a városi területekre irányította a munkaerőt, míg a mezőgazdaság gyors és szintén erőszakos átalakítása jelentős elvándorlást indított a vidéki területekről. Ezekre a területi mozgásokra a rendszer nem volt felkészülve. A városokban a

¹⁷ A határozat alapján a településmegtartó erő a munkalehetőségekben és az alapellátásban jelenik meg: *„A munkahelyek választékának bővítésével, az alapfokú ellátás javításával erősíteni kell a falusi térségek, illetőleg az arra alkalmas községek népességmegtartó képességét, mérsékelni a városba áramlást.” (12/1980-1985. Országgyűlési határozat)*

lakáshiány sokáig érezhető volt, melyet a szubvencionált állami lakásépítés csak lassú ütemben tudott ledolgozni. A vidéki területeken az állami lakásépítés hiánya, valamint a gazdasági központok alacsony száma eredményezte, hogy a támogatások a magánérs lakásépítésre fókuszáltak. A kedvezmények e formája már a rendszer kiépülésétől elérhető volt és hozzájárult a lakosság államszocialista struktúrákba való bekapcsolásához. Ez megjelent abban, hogy az ötvenes évek elején az intézkedések értelmében akkor juthatott valaki örökhasznátú telekhez, ha olyan vállalnál dolgozott, mely számára a hatalom által „engedélyezett” volt a telekbiztosítás, illetve az üzem vezetője az igényt jóváhagyta. A támogatások formája a későbbiekben (Kádári konszolidációtól) sem változott. A kedvezményezett köre bővült, ugyanakkor a termelőszövetkezeti tagság feltétellé vált több támogatás esetében. Ezekkel a támogatásokkal a hatalom igyekezett biztosítani a vidéki lakáshiány leküzdését, a vidéki területeken a rendszerhez kapcsolódó szabályok elfogadását, valamint kompenzálni az állami építkezések, és a szubvencionált állami lakások hiányát vidéken. Ugyanakkor az állami lakások a legtöbb esetben sokkal magasabb komfortfokozattal rendelkeztek, jobb infrastrukturális közegben voltak és a kivitelezés minőségét illetően is magasabb életszínvonalat biztosítottak, mint a vidéki önerős házépítések. Továbbá a lakáelosztás hibás köre alapján, a lakás a társadalomban betöltött pozíció elismerésül szolgál (Szelényi 1990), a lakás építése és fenntartása - a szocialista modell szerint - nem volt belekalkulálva a jövedelmekbe (Keller 2018). A vidéki területek hátrányának oka nemcsak az infrastrukturális- és területfejlesztés hiánya, de a lakásépítés és lakáshiány önerős megoldásának szükségessége. A vidéki területeken a második gazdasággal vált lehetővé olyan többletjövedelem szerzése, amely segítette a magánérs lakásépítések minőségi javulásában. A vidék esetében a lakástámogatások rendszere az államszocializmus időszaka alatt az agrártámogatásokkal összekapcsolódva jelent meg, míg a vidékfejlesztés tekintetében a politikai esetlegesség, egyéni érdekérvényesítés, valamint a gazdasági hasznosság határozta meg gyakorlati szinteken a forrásallokálást, miközben ideológiai szinten a vidék és város kapcsolatában - nem megvalósuló - egyenlősítő törekvéseket hangsúlyozott a rendszer.

Az 1970-es évektől az állampárt folyamatosan kivonult a lakásépítések piacáról, aminek oka, hogy az állami beruházások mértéke nem fenntartható, és belátták, hogy a lakáshiány direkt beavatkozásokkal történő megoldása nem lehet teljes mértékben állami feladat (Keller 2018). A kivonulást jelzi, hogy a sajátlakásépítést elősegítő intézkedések szélesedtek, illetve több esetben a már régóta élő kedvezmények kerültek felülvizsgálatra. Ezt a szakaszt Hegedüs és Tosics receptrealizációs szakaszként definiálja (1994). Ugyan a magánlakásépítéseket már

az 1950-es évektől kezdődően támogatta az állampárt, azonban csak az 1960-as években kezdte el „kialakítani” vagy inkább engedni azokat a feltételeket, melyek révén a lakosság olyan többletjövedelemre tudott szert tenni, amivel a sajátlakásépítés elérhetőbbé vált.

Összegezve elmondható, hogy az államszocialista rendszer által megvalósított fejlesztések nem a vidéki területeket célozták, sőt sok esetben a vidéki fejlesztések ellenében hatottak. Tovább növelve ezzel a vidék-varos közti egyébként is fennálló különbségeket. A területi átszervezések a vidéki településeken egy olyan szelektív elvándorlást eredményeztek, aminek következtében a magasabb társadalmi státusú lakosság elhagyta a vidéket (Kiss 2008; Kovács 2010). A rendszerváltás után is - máig hatóan - tovább gyűrűző problémaként jelentkezik leszakadással veszélyeztetve sok vidéki települést (bővebben lásd: Ladányi 1999; Kovács 2002, 2012).

Irodalom

- Beluszky, Pál (1993): „Tradicionalis” területi hátrányok és terápiák Magyarországon (1949 - 1992). In Kovács, K. (szerk.): *Település, gazdaság, igazgatás*. Pécs: MTA RKK, 49-64.
- Beluszky, Pál - Sikos, T. Tamás (2007): *Változó falvaink: Magyarország falutípusai az ezredfordulón*. Budapest: MTA TAKI.
- Csanádi, Mária (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet (KTI).
- Csizmady, Adrienne (2002): A paneles lakótelepek revitalizációja. In Némedi, D. - Szabari, V. - Fonyó, A. (szerk.): *Kötő-jelek 2002*. Budapest: Plantin Kiadó és Nyomda Kft, 61-83.
- Csizmady, Adrienne (2003): *A lakótelep*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Erdei, Ferenc (1941): *A magyar paraszttársadalom. Magyarságismeret 5*. Budapest: Franklin-Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- Erdei, Ferenc - Fazekas, Béla (1970): A magyar mezőgazdaság huszonöt éve. In Nyers, R. - Nyitrai, F. - Erdei, F. (szerk.): *25 év: Ipar, mezőgazdaság, életszínvonal, kultúra*. Budapest: Kossuth Nyomda, 115-214.
- Fazekas, Béla (1976): *A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon*. Budapest: Kossuth Nyomda.

- Leo, Granberg - Kovách, Imre - Hilary, Tovey (2001): *Europe's green ring*. London: Routledge.
- Gyáni, Gábor (1991): A polgári középosztály lakásviszonyai Budapesten a két háború között
In Somogyi, É. (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 109-120.
- Gyáni, Gábor (1992): *Bérműhely és nyomortelep a budapesti munkáslakás múltja*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Hegedüs, József - Tosics, Iván (1993): *A lakásrendszer szociológiai és közgazdasági elemzése*.
Kandidátusi értekezés.
- Hegedüs, József - Tosics, Iván (1994): *A kelet-európai lakásmodell felbomlása Magyarországon (1950-1989)*. XXX. 1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport. Kézirat. Budapest: MTA Szociológiai Intézete és az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatásának Központja.
- Illés, Iván (1993): A város és falufejlesztés dichotómiája a magyar településhálózat. In Kovács, K. (szerk.): *Terepülés, gazdaság, igazgatás*. Pécs: MTA RKK, 49-64.
- Ispán, Ágota Lídia (2012): Faluvillamosítás Magyarországon 1945 után. *Múltunk*, 57(1-2): 123-148.
- Kecskés, D. Gusztáv (2016): A NATO és az 1956-os magyar menekültek. *Világtörténet*, 6(38): 357-372.
- Keller, Márkus (2018): *Szocialista lakhatás? - A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan Kiadó - OSZK.
- Kiss, János Péter (2008): Aprófalvasodás és aprófalvaink sorsa - történelmi metszetben. In Váradi, M. M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 29 - 69.
- Kovách, Imre (2002): *Hatalom és társadalmi változás*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Kovách, Imre (2012): *A vidék az ezredfordulón - A jelenkori magyar vidék társadalomszerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum - MTA TTK Szociológiai Intézet.

- Kovács, Teréz (2010): *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Kőszegfalvi, György (2009): Törekvések a magyarországi településrendszer tudatos fejlesztésére. *Területi Statisztika*, 49(6): 571-584.
- Ladányi, János (1999): Helyi etikai konfliktusok Magyarországon a rendszerváltás időszakában. In Kárpáti, Z. (szerk.): *A vidéki társadalom változásai. Térségfejlesztési ismeretek felsőfokon, 7. kötet*. Szolnok: Kereskedelmi és Gazdaságfejlesztési Főiskola, 241-261.
- Laki, Mihály (1998): *Kisvállalkozás a szocializmus után*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Pető, Iván - Szakács, Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Romsics, Ignác (2010): *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szabó, Árpád (2019): Vidékfejlesztés egykor és ma. In Bálint, Cs. - Földi, P. - Kápolnai, Zs. - Kovács, Cs. J. - Dr. Nagyné, Molnár M. - Dr. Zsarnóczky, M. B. (szerk.): *Rurális térségek a 21. században tudományos konferencia tanulmánykötet*. Gödöllő: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 196-205.
- Szelényi Iván (1998): Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redistributív gazdaságokban In: Fokasz Nikosz, Örkény Antal (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete III. (1945-1989) válogatott tanulmányok első kötet*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Szelényi, Iván (1990): *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szelényi, Iván - Konrád, György (1971): Késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 15(12): 19-35.
- Szirmai, Viktória (2013): *Csinált városok a XXI. század elején: Egy „új” városfejlődési út ígérete*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

- Umbrai, Laura (2007): *A hatósági kislakásépítés története Budapesten (1870 - 1948)*. Doktori disszertáció. ELTE Bölcsészettudományi Kar.
- Valuch, Tibor (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Varga, Zsuzsanna (2014): *Modelltranszferek Keletről és Nyugatról. A mezőgazdasági termelőségvetkezetek Magyarországon 1949-1989*. Doktori disszertáció. Budapest: MTA.
- Vági, Gábor (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás - társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Vági, Gábor (1991): „Mit ér” egy község? „Mit ér” egy megye? (A tanácsi fejlesztések intézményi szerkezetéről). In Radnóti, S. (szerk.): *Magunk, uraim. Válogatott írások településekről, tanácsokról, önkormányzatokról*. Budapest: Gondolat Kiadó, 125-146.

Felhasznált intézkedések jegyzéke

Szszm	Évszám	Közlönyszám	Intézkedés száma	Intézkedés megnevezése
1	1949	1949-12-11 / 253-257. szám	1949. évi XXV. törvény	1949. évi XXV. Törvény a Magyar Népköztársaság első öt éves népgazdasági tervéről az 1950. január 1-től az 1954. december 31-ig terjedő időszakra
2	1951	1951-06-29 / 98. szám	3.611-59/1951. (VI. 29). rendelet	Az építésügyi miniszternek és az Országos Tervhivatal elnökének 3.611—59/1951. (VI. 29.) É. M. számú rendeletek a város- és községrendezésről szóló 1951. évi 1. számú törvényerejű rendelet egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról.
3	1951	1951-05-20 / 78. szám	1951. évi II. törvény	1951. évi II. törvény az öt éves tervről szóló 1949. évi XXV. törvény módosításáról.
4	1951	1951-08-14 / 119. szám	155/1951. (VIII. 14.) M. T. rendelet	A Magyar Népköztársaság minisztertanácsának 155/1951. (VIII. 14.) M. T. számú rendelete az egyéni családiház építkezéssel kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról.
5	1956	1956-11-12 / 93. szám	1956. évi 21. számú törvényerejű rendelet	A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 21. számú törvényerejű rendelete a mezőgazdasági termények és termékek kötelező beadásának megszüntetéséről.
6	1956	1956-12-11 / 100. szám	1956. évi 28. törvényerejű rendelet	A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1959. évi 28. számú törvényerejű rendelete a rögtön bíraskodásról.
7	1957	1957-02-01 / 13. szám	1.016/1957 (II. 1.) határozat	A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1.016/1957 (II. 1.) számú határozata a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről.
8	1957	1957-06-02 / 62. szám	1957. évi 32 törvényerejű rendelet	A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 32. számú törvényerejű rendelete az 1956. évi október hó 23. napját követően jogellenesen külföldre távozott személyek vagyoni jogi helyzetének rendezéséről.
9	1957	1957-02-01 / 13. szám	1.016/1957 (II. 1.) határozat	A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1.016/1957 (II. 1.) számú határozata a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyainak rendezéséről.

10	1960	1960-01-10 / 3. szám	1.002/1960. (I. 10.) határozat	A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1.002/1960. (I. 10.) számú határozata a 15 éves lakásfejlesztési tervről.
11	1961	1961-07-18 / 53. szám	26/1961. (VII. 18.) rendelet	A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 26/1961. (VII. 18.) számú rendelete a magániparosok és magánkereskedők részére műhely- és üzlethelyiségek, valamint magánszemélyek részére műterem- és garázshelyiségek kiutalásáról
12	1961	1961-01-31 / 6. szám	1/1961. (I. 31.) rendelet	A pénzügyminiszter 1/1961. (I. 31.) P. M. számú rendelete a személyi tulajdonban álló lakóházak állagának megóvásával kapcsolatos rendkívüli felújítási házadókedvezményről, valamint az állami tulajdonban álló épületek közül az Országos Takarékpénztár által értékesített házingatlanok ideiglenes házadómentességéről.
13	1961	1961-10-24 / 76. szám	3.004/4/1961. (X. 24.) határozat	A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3.004/4/1961. (X. 24.) számú határozata a termelészövetkezetek gazdasági megerősítéséhez az 1962. évben nyújtandó állami támogatásról.
14	1965	1965-10-24 / 60. szám	20/1965. (X. 24.) rendelet	A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 20/1965. (X. 24.) számú rendelete a mezőgazdasági termelészövetkezeti tagok lakóházépítése céljára rendelkezésre álló területek felhasználásáról
15	1967	1967-10-11 / 68. szám	1967. évi III. törvény	1967. évi III. törvény a mezőgazdasági termelészövetkezetekről
16	1967	1967-05-12 / 28. szám	1/1967. (V. 12.) MÉM-PM- ÉVM együttes rendelet	A mezőgazdasági- és élelmiszerügyi miniszter, a pénzügyminiszter, valamint az építésügyi és városfejlesztési miniszter 1/1967. (V. 12.) MÉM-PM-ÉVM számú együttes rendelete az állami gazdaságok dolgozóinak kedvezményes lakóházépítéséről
17	1971	1971-03-16 / 17. szám	1007/1971. (III. 16.) határozat	A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1007/1971. (III. 16.) számú határozata az országos településhálózatfejlesztési koncepcióról
18	1979	1979-03-07 / 11. szám	1004/1979. (III. 7.) határozat	A Minisztertanács 1004/1070. (III. 7.) számú határozata a lakásépítés és -gazdálkodás 1990-ig szóló tervéről

19	1980	1980-09-02 / 79. szám	21/1980. (V. 27.) PM-MÉH együttes rendelet	A pénzügyminiszter és a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter 21/1980. (V. 27.) PM- MÉH számú együttes rendelete a mezőgazdasági üzemek támogatásáról
20	1981	1981-12-21 / 80. szám	1981. évi III. törvény	1981. évi III. törvény a Magyar Népköztársaság 1982. évi költségvetéséről
21	1985	1985-04-26 / 18. szám	12/1980-1985. Országgyűlési határozat	Az Országgyűlés 12/1980-1985. számú határozata a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatairól